

انٹرویو:

اسلم رسول پوری نال ہک انٹرویو

۔ ۔ ۔

سوال ۱۔ موجودہ سرائیکی ادبی تقدیم بارے تو آئُ اکیا خیال ہے؟

جواب۔ موجودہ سرائیکی ادبی تقدیم زیادہ تر عملی ادبی تقدیم ہے۔ نظری تقدیم دانستہ فقدان ہے۔ ایندے علاوہ ایہ تقدیم عام طورتے تاثراتی ہے۔ تے ماں یا بچ دیں مختلف ادبی تھیوریز کوں تابلد ہے۔ اتے کھائیں وی انہیں دا اطلاق نہیں کیجا گیا۔ اتے واسطے زیادہ تر ایہ ہک ادھوری تقدیم ہے۔ جیر گی قاری وچ سوچن دے عمل کوں تحریک نہیں ڈیندی۔ ایہ عملی تقدیم زیادہ تر تھیعن والیں کتابیں دے جائزے یا تصرے ہوندن یا جزوی طورتے کہیں لکھاری دے کم دا جائزہ۔ سرائیکی وچ نظری تقدیم تے کم دار جان ہوں گھٹ اے البتہ ایں حوالے نال میں کچھ نہ کچھ لکھیے۔ بعض تخلیقی لکھاری حالی تائیں اردو کوں اپنا پاند نہیں پئے چھڑا سکدے۔ اوسرا یکی ادبی تقدیموی اردو وچ لکھدئن۔ جیر گی بہر حال سرائیکی زبان وچ ادبی تقدیم و امرتبہ نہیں پاسکدی۔ تاہم ”سرائیکی تقدیمی شعور“ دے نال خالد اقبال دی ہک اچھی کتاب آئی ہے۔ جنکوں سرائیکی ادبی تقدیمی روایت دی تاریخ دے حوالے نال ڈھھاویج سکدے۔ ایہہ ہک چڑکا قدم ہے۔ عام طورتے میڈا خیال ہے۔ جو سرائیکی ادبی تقدیم کوں حالی ہوں ساریاں منزلان طے کرن۔ تاکہ اودو یہیں زبانیں وی ادبی تقدیم دے نال قدم رلا سکے۔ سرائیکی دے نوجوان فقادیں کوں میں آئی اے رچ ڈزہ فراہیز تے پال ڈی میں اتے روکاں بارکھو دے مطالعے دامشورہ ڈیساں تاں انہیں دا فکری ووڑن و سچ تھیسی۔

سوال ۲۔ کیا شاعری دے موضوعات مخصوص ہوندن۔ (جیویں غزل دے فاری زبان وچ موضوعات مخصوص ہن) یا تمام تر موضوعات تے شاعری لکھی ویچ سکدی ہے۔

جواب۔ میڈا نہیں خیال جو شاعری دے موضوعات مخصوص ہوندن۔ ایہہ بے شمار تھی سکدنا، عوام، مرد، عورت، حسن، محبت، بندگ، اسکن، انصاف، ماں بیال، یکی، برائی، نظریہ حتیٰ کہ جانور پر پڑتے

نہیں کیا کیا۔ ہن تاں غزل وچ پرانی فارسی اردو غزل و انگلوں موضوعات محدود نہیں رہیے۔ ابج دی نویں سرائیکی غزل وچ اقبال سوکڑی، فرید بیروی، ممتاز اہر، رفت عباس، محمد ظہیر احمد اتے سلیم طاہر قصرا فی کنیں بے شمار نویں موضوعات ہن۔ میڈیا خیال ہے جو شاعری دے موضوعات وی الاتقدا ہن۔ تاہم انہیں موضوعات تے لکھدے ویلھے شاعر کوں شاعری دے بنیادی تقاضے اتے فن کوں سامنے رکھن ضروری ہے۔ تاہم غزل وچ کچھ حدود دا خیال رکھن ضروری اے غزل کوں کہیں نظر یے دے پروپیگنڈے کیجے استعمال نہیں کیجاوچ سکدا۔ غزل دی بیت ایندی اجازت نہیں ڈیندی۔ بر صیر وچ غلطی تاں کچھ گھد اگئے جو غزل بک آنچھی صنف اے۔ جیندے لطیف موضوعات ہوندن۔ مثال دے طور تے اسال مئے دے نئے دے موضوع تے غزلیں دے اشعار لکھن مناسب سمجھدے رہ گیوں۔ جیکر مغربی ادب دامطالعہ کرو تاں انہیں مئے وستی دے موضوعات تے ہوں سوبھیاں نظمیں لکھیں۔ لہذا غزل دے موضوعات محدود کوئی نہیں۔

سوال ۳۔ تاں کہیں وڈی زبان وچ لکھن دی بجائے سرائیکی وچ کیوں لکھیے؟

جواب۔ اپنی بولی وچ لکھن خواہ اوکتیلا چھوٹاتے بے وقعت کیوں نہ ہووے۔ ایں خواہش تے کہیں وڈی مگر غیر زبان وچ لکھن کنوں ایں امید کنوں بہتر ہے جو وڈی زبان وچ شہرت تھیں تے تاں اچا تھی۔ اپنی بولی وچ شاہ لطیف، خواجہ فرید تے شاہ حسین تے کئی نہیں لکھتے اپنا تاں اچا کیتے تے اپنی مابولی کوں دی مرتبہ بخشنے۔ ات داسٹے میں اپنی بولی وچ لکھیے۔ جیندے اتے میکوں فخر اے۔ ویسے تاں ایہہ دی آکھیا ویدے جو اپنی بولی وچ لکھن تاں اظہارتے ایلان غیر تھیں۔ لیکن ایکوں خاص جواز کوئی اپنی بولی وچ لکھن اپنا جواز آپ ہے۔

سوال ۴۔ کیا کہ ادیب تے مصور دے احساسات مشترک ہوندن یا مختلف ہوندن۔ کھائیں صرف Medium دافر ق تاں نہیں؟

جواب۔ میڈی سے زد یک ساریں تخلیقی فنکاریں Source of Inspiration کوئی سکدے۔ ہن تاں چکھیے کھائیں صرف میڈیم دافر ق تاں نہیں۔ میڈیا خیال نہیں جو ایہہ صرف میڈیم دا فرق ہے۔ میں ایہہ آکھن وی ضروری سمجھداں جو کہیں فنکار دی پیچیدہ تخلیقی صلاحیت اتے مزان یا نجیروی ایندا سبب نہدی اے۔ کیوں جو جیر ہلے تخلیق وار تھیں دی ہے تاں اونچیں کار

دی پیچیدہ تخلیقی صلاحیت اتنے مخصوص مزاج دے حوالے نال آپنا میڈیم دی نال گھن آندی ہے۔ اسے واسطے فنکاریں وچ ایہ فرق پیدا تھیں ہے۔ میڈی موج مطابق مختلف فنکاریں دیں تخلیقات وچ جیر حاجر حا انداز مثلاً اسلوب دغیرہ ہوندے اور دی تخلیق نال خود بخود آندے۔ شاعری وچ مختلف اسلوب تے ڈکشن اتنے مصوری وچ مختلف اسلوب نال رنگیں دا مختلف استعمال دی تخلیق آپنے نال گھن آندی ہے۔ علاشیں دا اورتا اوڈی داغلیت دے اڑ دے تحت ایں قسم دی نوعیت دا بک سلسلہ ہوندے تاہم بعد وچ اپنی شعوری کوشش نال فنکار اپنے اسلوب، ڈکشن یا رنگیں دے استعمال کوں بہتر بنیں دے یا بہتر اختاب کریں دے۔ تاکہ اوندا فن پارہ تخلیق دا اعلیٰ نمونہ بن ونجے۔ تمام فون دی یکتاں دا نظریہ ماضی دی یادگار اے۔ میں ایں نظریے دی حمایت کریں داں ہر آرٹ دی اپنی انفرادیت ہوندی اے لہذا تجربہ دی مختلف فنکاریں دا مختلف ہوندے۔ بک مصور دنیا وچ رنگیں دی گول وچ ہوندے تے بک لکھاری لفظیں تے مشق کریں دے۔ تجربے دی نوعیت انچ ہوون دی وجہ کوں انہیں *Media* میں ایں مختلف اے۔ میڈی دے نظریے دی تائید فلسفہ سائنس دے مطالعہ کوں تھیں دی اے بک صدی پہلے فلسفہ سائنس دے تحت تمام سائنس دے طریقہ کاروی گول وچ ہونیں لیکن لبچ فلسفہ سائنس Localize تھی گئے تے فلسفہ فرگس، فلسفہ بیالوچی، فلسفہ نیوروسائنس دیاں شاخال سامنے آئیں تے میں سمجھداں اوب، مصوری، موسیقی اتنے رقص دغیرہ دے نظریاتی مسئلے اپنے اپنے ہن ایہہ سب فن دی بک اصطلاح دے تلے تھیں آندے۔

سوال ۵۔ سراںکی وچ کافی لکھن دی بک فونی تحریک اسڑاے سامنے آئی ہے۔ اندے بارے تھاڑا کیا خیال ہے۔

جواب۔ کہیں قومیت دی شاخت اوندا کلپر ہوندے۔ اتنے اوکپر اول قوم دا بیانیہ دی ہوندے۔ اتنے کلپر دے کئی پہلو ہوندے۔ جیہنے دے وچ اوندا ادب اتنے زبان دی اندی ہے۔ ماضی وچ سراںکی ادب زیادہ تر شاعری تائیں محدود رہیے۔ اتنے سراںکی شاعری وچ ڈوہڑہ، لوک گیت، مشتوی، واراں، مرثیہ اتنے کافی کوں بیادی اہمیت حاصل رہی ہے۔ اتنے اس طور سراںکی قومیت دے ادبی ورثو دی شاخت تھی ہے۔ کلپر کا جی تبدیلی نال تبدیل تھیدا آئے۔ ماضی وچ سراںکی کلپر زیادہ تر جا گیر دارانہ رہیے۔ اسے واسطے سراںکی ادب مخصوصاً

شاعری وچ ایں سماج وال اثر نمایاں رہیے۔ ابج حالات تبدیل تھیں، کہنے اتے سراں یکی کل پھر تے پاہر دے کل پھر دے ماضی و انگوں اثر پیندا پئے۔ جیندے نتیجے وچ کل پھر آئندی شکل دی تبدیل کر دیندا پئے۔ اتے ایں حوالے نال سراں یکی قومیت وال ابج دا یانی ماضی دے بیانیے کنوں مختلف ہوئی۔ کچھ سراں یکی دا نشور سراں یکی بیانیے اپنے بیان، خیالات تاں میں محدود بکھدن۔ او اہن اسال اپنے بارے وچ جیر ہا کچھ اہدوں او اسلاں اپنے بیانیے ہے۔ حالانکہ جیر ہلے کل پھر ای بیانیے ہوندے تاں کل پھر دے سارے لوازمات بیانیے دا حصہ ہوندے۔ اتے واسطے ماضی دی بیانیے ابج دی زبان، سائنس، نیکناں الوجی دی ترقی دی ایں بیانیے دا حصہ ہے۔ جیندے یہ جہ بجاۓ ابج دی زبان، سائنس، نیکناں الوجی دی ترقی دی ایں بیانیے دا حصہ ہے۔ کنوں سراں یکی شاعری وچ پر اپنیاں اضاف دی نویں بیانیے دی روشنی وچ ترتیب پسند۔ ابج کنوں سراں یکی شاعری وچ پر اپنیاں اضاف دی نویں بیانیے دی روشنی وچ ترتیب پسند۔ ابج سراں یکی وچ نویں کافی دی تحریک خوش کن ہے۔ لیکن بیانیے دی تبدیلی نال کافی دی فارم تے بہیت وچ دی تبدیلی دی ضرورت ہے۔ لصوف پر اپنی کافی دا اکہ بیانیے ہا۔ مگر ابج دی کافی دا ایہ بیانیے کہنی۔ کیوں کہ تصوف دی تحریک دی ہک مخصوص سماجی دور نال سامنے آئی ہی۔

سوال ۶۔ کیا سراں یکی زبان ادب دے مستقبل بارے تاں ہدایہ مید ہو؟

جواب۔ اتحاں میکوں ٹاں پال سارہ والے قول یاد اندادے۔ ایندا کوئی یقین نہیں جو ادب امراء ایندا فقط کہ امکان اے او امکان اے اسکن دا، سو شلزم داتے جمہوریت وال۔ ایہ گالھ درست تھی سکدی ہے لیکن ایندے باوجود بعض اوقات بدترین صورت حال وچ دی زباناں اتے ادب جیندے رہا گھمیں۔ مثال دے طور تے سراں یکی وسیب دی تاریخ حملہ اور یہ نال بھری ہی ہے۔ جسیں اتحاں آپنیاں زباناں اتے ادب رائج کہنیں۔ لیکن سراں یکی زبان جیندے رہی اتے ہر دو رج ا لوک ادب تے اکھلاں دی تخلیق تھیندے یاں رہیاں۔ جنہیں وچ صدیں دی لوک دا لش ابج دی محفوظ ہے۔ تے تخلیقی شاعری دی اپنا وجود یہ قرار رکھیا۔ زباناں اتے ادب وچ آئندی ہک طاقت دی موجود ہے۔ زبان الاؤن نال جیندے رہندی ہے۔ اگر لوک انکوں میدے رہیں نال انہیں مردی اتے اوندے وچ کم از کم لوک ادب دی تخلیق تھیندے رہندے۔ بدترین دور وچ ادب دے جیندے رہن دی ہک مثال ابج دی سامنے ہے۔ فلسطین دے حالات ہک لے غرے کنوں بھوں خراب ہن۔ لیکن اتحاں دا ادب ابج دی آئندی پوری تو انہی نال نشہر ہے۔ ایسیں کو لمبیا وچ کبیر میل گارشیا مار کیز جہاں غلطیم ادیب پیدا تھی گئے۔ بلاشبہ ابج پاکستان دے

کئی علاقے خانہ جنگی دے شکار ہن اتے باقی ملک کر پشن تے بھٹھی دا۔ لیکن سرائیکی وسیب وچ اتنا بڑی حالت کئے نہیں۔ ات واسطے سرائیکی زبان تے ادب ترقی کر بیندے ہئیں۔ ایندے ہال میڈا اے وی خیال ہے جو خانہ جنگی دی کیفیت وائی نہیں ہوندی بہر حال اکن دے وقہ اندرے رہندن۔ سائنس دے برکش ادب بھر جان و چوں گز رویں ہوئیں ہر صورت وچ جیہدا رہندے۔ میڈا نہیں خیال جو فوری طور تے سرائیکی زبان تے ادب دے مرن داؤ رہے۔ ایندے جیہدے رہن دا مکان اتے بہتر مستقبل دی امید بہر حال قائم ہے۔ اگرچہ اتحاد ایہ حقیقت آہنی جاہ تے قائم ہے۔ جو حالات دی تبدیلی نال وڈیاں وڈیاں زباناں تے انہیں دا ادب مر گئے۔ تاہم میڈا دے واسطے ارمان دی ایہ کالہ ضرور ہے۔ جو سرائیکی وسیب دے کب چھوٹے خلطے ہوون اتے آہنی آزاد حکومت نہ ہوون دے سبب شاید سرائیکی زبان تے اوندا ادب دنیا دیں وڈیں زبانیں اتے ادب وچ شامل نہیں گے۔

سوال ے۔ کیا ادب غلبے دا کب تھیار ہے؟

جواب۔ دراصل ادب دو دھاری تکوار ہے۔ ایہدے غلبے دا تھیار وی ہے تے مدافعت تے مراجحت دا وی۔ تاریخ دیں قسم دیں مثالیں نال بھری پئی ہے۔ آباد کاریں اتے سامر ایجی حکمرانیں ایکوں غلبے دا سطے استعمال کیتے۔ ایہہ اٹھجے پر اپیکنڈے دا سطے استعمال تھیہدا آئے۔ جیرجا مظلوم دے حقوق دی نقی اتے انہیں دی کردار کشی کر بیندہا۔ اتے خود کوں برتر قرار دیندہا۔ اون لوکیں دے ذہن وچ نفرت بھری اتے مظلوم عوام کو آپت وچ لڑایا۔ اتے آباد کاریں کوں آپنے غلبے دا موقع ملیا۔ ایندے برخلاف ادب کب مراجحت اتے مدافعت دے تھیار دے طور تے وی استعمال تھیہدا آئے۔ انقلاب روں دیکھیں گورکی دے نادل ”ماں“ کوں لینیں نے ”برجل“ قرار دتا۔ جنہیں انقلاب کوں پیورت کیجا۔ ایسیں ایشیا، افریقہ اتے جنوبی امریکہ دے سامر ارج دخن لکھاریں دیں تحریریں ادب دی کب مدافعتی روں کوں نہیاں کیجا۔ پاکستان وچ فیض احمد فیض، الجزا ار وچ فراز فہیمن چلی وچ پاپلو نزو دا بلکہ دلیش وچ نذر الاسلام ترکی وچ ناظم حکمت اتے فرانس وچ سارتر دے علاوہ بے شمار نہیں لکھاریں دیاں مثلاں دیاں دیکھ سکدے ہیں۔ جنہیں لوکیں وچ جر خلاف مدافعتی شور پیدا کیجا۔ بعض اوقات ادب سیاسی یا غیر سیاسی لکھدے۔ اتے اوصاف خالص ادب نظر انہے۔ لیکن حقیقتاً

اد قائم غلبے کوں جاری رکھدے۔ انجما ادب منظوم تھے کہاں میں دی شکل وچ ہوندے۔ دنیا دے بے ادب و انگوں سر اسکی وچ عشقیہ مشویاں ایندے وچ اندن۔ عام لوک انہیں کوں پڑھ پڑھتے چس چیندن۔ اتے انہیں دیاں اپنے حقوق یا اپنی حالت بلن ڈے تو جو نہیں ڈیا۔ میں اٹھجے ادب او، تھیار کھداں جیر ھائیکے کوں قائم رکھدے۔

سوال ۸۔ تاں ترقی پسندانہ تقید کنوں اپنا مفروضہ کیتا۔ تو آڑا کیا خیال ہے۔ ہن وی این نظریہ مکوثر ہے۔

جواب۔ یقیناً ترقی پسندانہ تقیدی نظریہ حالی وی کافی موکر ہے۔ ایں نظریے و انگوں بے وی ہوں سارے نظریے ہن۔ جنہیں وی آپنی حیثیت ہے۔ ایکی اٹل نظریہ نہیں کوں جو کہیں تخلیق دے پچھوں کئی عناصر ہوندے۔ ایہ سماجی ہوون نال نال نفسیاتی وی ہوندے۔ یک فن پارہ آزاد حیثیت وی رکھدے۔ تے اوندی فارم کوں وی کھجھنا ہوندے۔ اتے واسطے میں وی اپنے تقیدی کم وچ ترقی پسندانہ مارکسی فکر دے علاوہ وجودی، نفسیاتی (تخلیق نفسی) ہمیشی اتے پس ساختیاتی فکر دے حوالے نال مختلف تخلیقات کوں پر کھن دی کوشش کیتی ہے تاکہ معنی دیاں تمام پرتاں (Layers) واضح تھیوں۔ میں بکھداں جو ترقی پسندانہ تقید وچ خود کوں صرف قسم تاں کیں مدد و نہیں رکھنا چاہیدا جیویں جو بعض ترقی پسند فکار کریجندن۔ بلکہ فن پارے دے فنی صن اتے خصوصیات کوں وی پر کھننا چاہیدا ہے۔ ترقی پسندانہ تقید دی بنیاد بلاشبہ مارکسی ہے۔ مارکسی نظریے دی روح اسحصال دی خالقست ہے ایں نویں حالات وچ وسیع مفہوم وی حال ہے تے اینکوں تخلیقی انداز وچ ورتن دی لوڑھا۔ میڈیے خیال وچ ایندے وچ جمود پرستی دا کوئی عمل دھل کوئی۔ جیویں جو خود نہ مارکسزم اتے نہ لفہت دی صورت حال ہے۔ دلچسپ گالھ ایہ ہے جو اسٹھو سے، دریہ اتے رواں بار بھو وی بنیادی طور تے مارکٹ ہن۔ لیکن نویں حالات وچ انھیں خود کوں ایڈجسٹ کیتے۔ میڈیی نویں تقید وی ایں صورت حال دی غماز ہے۔ جیسی اپنے جو ہر دے اعتبار نال ترقی پسندانہ ہے۔ تاہم میں آکھ سکداں جو رواتی مفہوم کنوں ہت تے ترقی پسندانہ ادبی تقید ہر دور وچ کم ڈے سگدی ہے۔ چیندے وچ اوندے ہر کی جدیاتی اصول کوں قائم رکھیا وچے۔

سوال ۹۔ ترقی پسندانہ تقید دے علاوہ وجودی نقطہ نظر نال وی تاں تقید لکھی اے۔ کیا ایہ

ڈو ہیں نظر یے متفاہیں؟

جواب۔ بلاشبہ میں ادبی تعمیدی کم ممذہ و حق ترقی پسندانہ حوالے نال کہتم۔ لیکن کچھ وجودی ٹکرناں والی کہتم۔ وجودیت مارکسزم و انگوں کوئی نظریہ کے نی بلکہ بک فکر ہے۔ جیسی خود تضادات و اشکار ہے۔ تاں البرٹ کا میں، کر کی گارڈ، ٹراں پال سارتر اتنے ایرک فرام کوں ڈیکھ گھنو۔ نہ ہب پسند کر کی گارڈے برخلاف ٹراں پال سارتر اتنے اوندے حامی مارکسٹ ہیں۔ اس واسطے انھیں دے حوالے نال شور و جودے مسئلے مختلف ہیں۔ سارترے دے نزدیک شعور وی مقصودیت و اتعلق دنیادے نال ہے۔ کر کی گارڈ ایکوں خدا و شعور قرار ڈیندے۔ وجودیت دراصل انسان دے موضوع نال تعلق رکھدی ہے۔ میڈے خیال و حق موضوعیت اتنے معروضت دا آپت و حق بدلیاتی تعلق ہے۔ میں وجودیت دے مسئلے و حق ٹراں پال سارتر دے قلنسے تے ادب کنوں متاثر ہم۔ میڈی کتاب ”ٹلاوڑے“ و حق ٹراں پال سارترے دی ٹکر دے علاوہ خوبیہ فرید وی شاعری و حق وجودی اثرات بارے مضمون شامل ہیں۔ زیادہ تر لکھاریں دا خیال ہے۔ جو مارکسیت اتنے وجودیت متفاہ نظریات ہیں۔ لیکن کچھ فلسفیں کوں ایں کنوں اختلاف ہے۔ جیوں جو سارتر دے علاوہ ایرک فرام وی ہے۔ انھیں دا خیال ہے جو مارکسزم دی روایتی تصریح کر درست نہیں کہیں گئی۔ ایرک فرام دی تشریحات مطابق سو شلزم (انسانی حوالے نال) بک قسم دی وجودیت ہے۔ تاہم ڈو ہیں قلنسے ٹکر دی بجاے عمل دی بنیادی حیثیت کوں تسلیم کر یندن۔ میں پوچھ ترقی پسندیت کوں مارکسزم دی بک قسم وی بنیاد ملن دے باوجود وسیع ترقی پسندیت دا حامی ہاں۔ اس واسطے انسانی دا خلیت دے مسئلے کوں کچھ بنن واسطے وجودی حوالے نال بعض ادبی فن پاریں دی تعمید لکھن مناسب ہے۔ اتنے اس طوراں کم و حق کوئی بنیادی تضاد کئے نی۔ کیوں جو سارا ادبی تخلیق کم کہیں نظریے والا کی اتنے بنیاد پر ستانہ طور تے پابند نہیں ہوندا۔ سوال۔ کیا بک نقادوی تخلیق کار ہوندے یا صرف شاعر تے ناول نگار کوں ہی تخلیق کار آ کھیا و بچ سکدے۔ تعمید تے تخلیق دا Exactly تعلق کیا ہے؟

جواب۔ میڈا خیال ہے جو تعمید بک تخلیق کم ہے۔ اتنے نسبتاً مشکل۔ کیوں جو شاعر تاں ٹردے پھر دے شعر لکھ سکدے۔ مگر نقادوں بکوں پڑھنا ہوندے۔ کہیں نظریے یا تخلیق تے لکھن

کنوں پہلے دل دل اوندی رینگ کرنی ہوندی ہے۔ تے سوچنا ہوندے (گویا اول عمل و چوں لکھنا ہوندے۔ جیز ہے وچوں شاعر نظم لکھدیں ہوئیں لکھیا ہا۔) اتے بعد وچ آپریں تخلیقی قویں کوں بیدار کرتے لکھنا ہوندے۔ بعض لوکیں وچ ایغاظہ فہمی ہے۔ جو نقاد اعلیٰ شاعری نہیں کر سکدے تے وہ ناول یا افسانہ نہیں لکھ سکدے۔ اتے واسطے اوکھیں تخلیقی صلاحیت وے حامل نہاد نہیں ہوندے۔ لیکن میں انھیں لوکیں کوں ایچھداں جو او کہیں کہیں وہ ہے شاعر، افسانہ نگار اتے ناول نویس کوں ایہ آمید کیوں نہیں کریں گے کہ او اعلیٰ تنقید لکھن۔ حالانکہ ایہ وی حقیقت ہے جو کچھ اعلیٰ نقاد ایں اعلیٰ ناول یا شعر لکھنیں انگریزی وچ ایندی مثال ہی۔ ایس۔ ایلیٹ تے کارخان۔ اینجوں باری شاعر وی ہاتے ادبی نظریہ ساز وی۔ تخلیقی کمیں دیاں پہنچاں نوعیجاں اتے صلاحیتاں ہوندے۔ اتے آہنی اول صلاحیت کوں اجاگر کرن واسطے محنت کرنی ہوندی ہے۔ اتے واسطے تخلیقی عمل وچ کوئی شاعر ہوندے کوئی ناول نگار تے کوئی نقاد۔ اتحاں میں شیم خفی دا ایہ قول بیان کریساں جو لوک کیوں بک ہوئے کوں ایہ آمید کریں گے جو اوسیب وی ڈیوے تے امر دو وی۔ جیوں دنیا وچ اعلیٰ تخلیقی شاعر اتے ناول نگار ہن۔ اینجوں ادبی تنقیدی کم وچ اعلیٰ ادبی نقاد وی ہن۔ انھیں وچوں ارسطو، لاجناس، میتھو آر بلڈ، کروچے، فنی۔ ایس ایلیٹ تے نہیں ایگلشن شامل ہن۔ انھیں واتقیدی کم اہنی نوعیت وچ کہیں صورت اعلیٰ تخلیقی کم کوں گھٹ کئے فنی۔ میڈا خیال اے جو تخلیق اتے تنقید دا نھیک تھیک تعلق ایہ ہے۔ جو نقاد بک تخلیق دے مطابع دے بعد وچ جھی و فھداں عمل وچوں گزروے اتے بہتر تے موثر انداز وچ اوندی تفہیم کریں گے۔ جیسی خود آپ بک تخلیق ہوندی ہے۔ ایندے نال ڈوہیں دا آپت وچ رشتہ جزویں گے۔ معروف نقاد آئی۔ اے۔ رچرڈز دا خیال با ڈو قسم دیاں زباناں موجود ہن۔ علامتی زبان دا کم خیالات تے افکاروی ترکیل اے جہاں جو وچھی قسم دی زبان احساسات تے تخلیق دی ترجمانی کریں گے۔ فن بک جذبات بیان کرن والی زبان اے۔ میں سیدھاں نقاد جذباتی زبان (emotive language) کوں علامتی زبان وچ تبدیل کریں گے۔ فن نقادوی تفہیم توں پہلے Artist-Centred ہوندے تے تفہیم دے بعد Public centred ہوندے۔ اگر تباہے ذہن وچ وکھن شاہق

شویت (پرائیویٹ / پیلک) ہو دے تاں ایہہ اویب تے قاری دی ترجمان اے تے نقاد ایندے وچ کپ Conciliator ہے۔

سوال ۱۱۔ جدید ادبی تھیوری کیا ہے کیا سرائیکی ادبی نقاویں کوں ایں کتوں استفادہ کرنا چاہیدا ہے۔ جواب۔ ادبی تھیوری توں مراد ہے۔ کچھ آئینہ یا ز اتے طریقہ بائے کار جیر ہے اس ادب دی عملی تقدیم وچ استعمال کریں گے۔ تاں ایکوں انجھے نظری آلات وی آ کھ سکدے۔ جیسندے ذریعے ادب کوں سمجھن وی کوش کھیت ویدی ہے۔ ایہ دراصل ادبی تھیوری دا کم ہے جو ادکھاری اتے اوندے لکھتیں دے درمیانی رشیں کوں بیان کرے۔ تے تخلیق دے عمل دی وضاحت کرے۔ ماضی وچ ادبی تقدیم کی جو ایس نال لکھی ویدی رہی ہے۔ جیسندے وچ تاثر آتی، تقابلی، تاریخی اتے سماجی نظریے مقبول رہن۔ لیکن وی ہویں صدی اتے خصوصی طور تے ڈوچھی عالمی جگ دے بعد نویاں ادبی تھیوریاں سامنے آئیں جنھیں وچ روی فارطزم، مارکسی نفیتی (تحلیل تفسی)، وجودی، ساختیاتی، پس ساختیاتی، صنفی اتے ما بعد نو آبادیاتی وغیرہ کافی مقبول رہیں۔ اتے میں اپنے تقدیمی کم وچ موضوع دی مناسبت نال مختلف تھیوریزیدے حوالے نال لکھداں رہیاں۔ ماضی قریب وچ عام طور تے ساختیاتی تے تخلیلی تقدیم نسبتاً زیادہ معروف رہن۔ ساختیاتی تقدیم سونتائی ماہر سائیات فڑا نینڈ ڈی سا سردی ٹکر کنوں متاثر اے۔ جسکی زبان دے ڈھانچے وچ لفظ کوں نشان قرار ڈتے اتے اوندے ڈوپہلویاں کیتے۔ ادبی تقدیم وچ ایکوں روواں بارہنے استعمال کیتے۔ ایندے مطابق معنی وچ افتراقیت دی وجہ کتوں لفظ دے مختلف مفہوم پیدا تھیں۔ بعد ازاں روواں بارہنے صنف دی موت والاعلان کیجا جو لکھت دی آزاد حیثیت اے۔ پس مطابق ایندے نال رلدی ملدی ہے۔ ایندے پہلا وڈا مفکر ٹاک دیردا ہے۔ اوندے مطابق لفظ وچ جملائی پاہر ہوندن اتنا اندر ہوندن۔ انگریزی وچ ایس حوالے نال کافی کچھ لکھیا گئے۔ دنیا ہن ہک عالمی وقی اے تے ماہرین بشریات کوں پہلی وفعہ اتنے وڈے شفافیتی نوع دا ادراک تھیمیدا ہے۔ علم دی سماجیات دے مطابق ہر نظریہ اپنے دور دی ترجمانی کریں گے۔ شفافیتی نوع دا دور اضافیت پسندی دا جواز فراہم کیتے۔ جدید ادبی تھیوری ادبی تقدیم وچ معنی دا اضافیت پسندانہ نظریہ ہے۔ اتے ایہ کثیر المعنی تے یقین

رکھدے۔ ایندے علاوہ ردِ تکمیلی قرأت مصطفی دی موت دا اعلان کرتے اتھارٹی (فکار) تختیق کار) دے کر دارکوں گھٹ کیتے۔ رولس بارھا آکھیا ہے۔ مصطفی دی موت قاری دی پیدائش اے۔ سرائیکی وچ ادبی نقاد اجاش سک تاثر اتنی تھی کوں اگو تے نہیں دو جھیے۔ میڈا خیال ہے سرا گنگی ادبی نقادیں کوں جدید تھیوریز دے حوالے نال لکھنا چاہیدا ہے۔ کیونکہ تھیڈی شعور وچ ارقادے بغیر سرائیکی ادب دی ترقی ممکن کئے نی۔ موجودہ سرائیکی ادب وچ فکری جمود تے تصوف ڈور جھٹ پسندی دراصل ساڑھے نظری تھیڈے۔ بحران دی نشان دھی کر یہدی اے۔ میں فن وچ فکر دی اوپنی حیثیت دا قائل ہاں۔

سوال ۱۲۔ کیا یہ نقادوں نظریات اپنے دور دے تر جہاں ہوندے؟

جواب۔ وہ سے شاعر تے ادیب عام طور تے اپنے سماجی حالات توں متاثر تھی کر اہیں اپنی تحریر وچ اوندی ترجمانی کر یہدیں۔ (لیکن ایہ حقیقت سب شاعریں تے دی لاگو نہیں تھیہ دی) بالکل اینوں یہ تحلیلی نقادوی اپنے دور دے نظریات کوں متاثر تھیڈے۔ اتنے انہیں دی روشنی وچ لکھدے۔ ایندیاں کئی مثالاں اساڑھے سامنے ہن۔ اپنے اپنے حالات اتنے وقت دے مطابق میکھال باختن، جارج لوکاچ، ٹال پال سار تے والشیر وغیرہ لکھدے رہاں ہیں۔ میڈا خیال ہے جو ادبی نقادوں تبدیل تھیہ دی ہوئی صورت حال اوندے وچ تحلیل تھیہ اہو یا ادب اتنے بدل دے ہوئے نویں ادبی نظریات کوں سلسل باخبر رہنا چاہیدا ہے۔ اتنے تھیڈی لکھن ویسے قطعی طور تے کہیں بک نظریے دی بجا نے فن پارے دی صورت حال کوں سمجھ کر اہیں اوندی مناسبت نال لکھنا چاہیدا ہے۔ جیوں جو وہ سے وہ سے نقاد ہمیشہ کر یہدے آئیں۔ اتنے اس طور کہیں دور دے ادب دی بہتر تھیم تھی ہے۔ اتنے ایں حوالے نال کوئی فن پارہ اپنی تحلیل دے نویں عمل و چوں گز رہے۔ اتنے اوندیاں کئی نویاں خوبیاں اساڑھے سامنے اندن۔ ایں طرح ادب دی کایا پلٹ دی تھی سکدی ہے۔ جیہدے کچھ صرف نقاد دمدار ہوندے۔

سوال ۱۳۔ تاں ساختیاتی / اپس ساختیاتی تھیڈی نظریے دے تھت لکھیئے۔ ایں فکر دیں کیرھیں پہلو میں ہتھا کوں متاثر کیا اتنے انہیں دی اہمیت کیا ہے؟

جواب۔ ساختیات کہیں ادبی متن دی تحریر اتنے تحریر کرن دا او طریقہ ہے۔ جیہدے وچ زبان دے افتر اتنی نظام کوں سامنے رکھیا ویدے۔ ایہ طریقہ تقریباً سال پرانا ہے۔

جیندی بنیادی کتاب کورس ان جزل لینکو نگلکس ہے۔ ایہ طریقہ ادب و فلسفہ زبان دے عمل کوں بھجن واسطہ استعمال کھا ویندے۔ ایندے بعد لوی سڑاں نے اینکوں پھر اتے علم البشریات تے ورتیا۔ ول ایہ بنیں علوم بھول نفیات تے استعمال تھیوں پے گیا۔ جیندے وچ ادب وی شامل ہے۔ ۱۹۶۰ء دی دہائی وچ روکاں بارہہ، ڈاک لاناک اتے لوئی اتحیو سے وی ایں کنوں گم گھدا۔ پس ساختیات و اگرچہ ساختیات نال ڈو طرفہ (اتفاق تے اختلاف دا) تعلق ہے۔ لیکن ایک ایجھی فلسفیہ فکر ہے۔ جو انکوں عام طور فرانسی فلسفی دریادے حوالے نال منسوب کھا ویندے۔ دریادے نزدیک زبان وچ افتراقی نظام موجوداے۔ نظریہ افتراقیت شم ماوراءیت دی یک شکل اے۔ جیند اعمی تجھ ادب وچ معنی دی Decentralization ہے۔ ایں فکر نے قاری کوں مصنف کنوں آزاد کر دتا۔ ممکن اے ایں حوالے نال معنی دی تشریع پبلے دی تھیندی آئی ہووے۔ اتے میں خود وی معنی دے پنڈھ دے سلطے وچ مختلف نظریات دے حوالے نال ایوں کجھ کر پیدا آیا۔ لیکن ایہ نقطہ نظر دی تشكیل دے نال پا تا عددہ یک فکر دی شکل وچ سائے آئے۔ اتے ول ادبی تحریک بن گئے۔ تے ایں میکوں متاثر کیتے۔ اتے میں معنی دی گول دے اپنے سفر وچ ساختیات اتے پس ساختیاتی فکر نال دی گم گھدم۔ میڈے خیال وچ ایں فکر اتے ایندے خت تھیوں والی ادبی تقدیم دی بہوں اہمیت ہے کیوں جو ایندے ذریعے معنی دے بھجن وچ بہوں وسعت آئی ہے۔ اتے کہیں تخلیق دے نت نویں معنی سلسلے سائے آئیں۔

سوال ۱۲۔ شاعری کیا ہے؟ کیا معاصر سراں کی شاعری شاعری دی اہمیت دا علم رکھدن؟

جواب۔ شاعری کیا ہے۔ ایہ یقیناً یک مشکل سوال ہے۔ میں یک دفعہ یک تحریر وچ شاعری دیاں ایجھا تعریفاں پڑھیاں ہن۔ اتے ہر تعریف کہیں معروف آدی دی ہجی۔ میں ایں مشکل کنوں بھجن واسطے شاعری دی انتہائی مختصر، سادہ اتے ابتدائی تعریف کر پیدا جو شاعری ادب دی یک ایجھی صنف ہے جیندے وچ روکم وزن ہوندے۔ باقی ساریاں تعریفاں شاعری دے معیار دے حوالے نال ہن۔ جو کہیں تخلیق وچ کلاس، اعلیٰ خیالات اتے زبان دا فنی اظہار یا اسلوب ہے۔ شاعری دے معیار دے حوالے نال یہیں اہر۔ شاعری universal realization of art of mind اے۔ لیکن

میکوں ایں تعریف نال اختلاف رہیے۔ ایندے بر عکس میں سمجھداں شاعری Local realization of art of mind ہوندی اے۔ میئے مطابق ہوں سارے معاصر سماں کی شاعری، شاعری دی اہمیت کوں واقف ہن۔ ات واسطے کجھ اینکوں اپنے نظریات واسطے استعمال کریں گے۔ لیکن اتحاد عام طور تے مشکل ایہ ہوندی ہے۔ جو ہوں سارے وہے شاعر وی پر و پیگنڈے نال وہی کھڑدے۔ تاہم کجھ اٹھجھے شاعری دی ہن۔ جو اوس شاعری دے فی تھاں میں دے پورے احترام نال اپنے مخصوص خیالات کوں بیان کر گھنڈن۔ انھیں وچوں خصوصی طور تے ممتاز جیدر ڈاہر تے اشوال قابل ذکر ہن۔ اگر شاعری دا مقصد صرف انسان دے واٹھی جذبات، احساسات اتے تجربے کوں فی حسن دے احترام نال بیان کرن ہے۔ تاہم اوندے وچ دی کجھ شاعریں دے نال گھدے وہی سکن۔ جنہیں وچوں عزیز شاہدی کجھ تازہ لیکن محدود و محدود تکیں اساؤے سامنے اندی ہے۔

سوال ۱۵۔ کیا ادب و وچ ارتقا ہوندے۔ تساں ادبی اقدار دی عالمگیریت دے قائل ہوں؟

جواب۔ ادب و وچ ارتقا دے حوالے نال سوال ہوں چیزیدہ ہے۔ تخلیقی صلاحیت پیدائش ہوندی ہے۔ ات واسطے ضروری نہیں جو تخلیقی صلاحیت دے حوالے نال ہو مر، کالیداس، علیمپر، شاہ طیف یا غالب تے خواجہ فرید دے بعد پیدا تھیوں، والے شاعر تے ادیب انہیں کوں اکوں ہوون۔ تاہم ایسی سکدے جو ہر آون و اے دوڑا تخلیقی فکار اونٹی فکر، اسلوب اتے ڈکشن دے حوالے نال ماضی دے کہیں وہے تخلیق کار دے مقابلے وچ زیادہ موثر تے پسندیدہ ہووئے۔ اتے وقت دے مطابق اسی تخلیقی صلاحیتیں دا بھر پورے موثر اظہار کر گھنے۔ مگر تخلیقی جو ہر فطری ہوندے۔ البتہ وقت دے نال سماں تبدیلیں دی وی روشنی وچ کب فکری ارتقا ضرور ہوندے۔ کیوں جو لکھاری کہیں نویں نویں موضوعات ہوندے۔ اتے اوندے اظہار دے تھاں مطابق شاعری یا ادب دی کہیں شکل وچ نویاں، اصناف سامنے اندن اتے پرانیاں اصناف گھنٹی ویدن۔ جیوں قصیدہ یا مشنواری وغیرہ جڈاں جو اوندی جاہتے آزاد نظم تے سرا نیکو وغیرہ سامنے آئیں۔ اینوں نیز وچ داستان دے مقابلے وچ ناول، افسانہ وغیرہ ایندے علاوہ خاکے، انشائیے وغیرہ وی۔ اسال ایں تبدیلی کوں ادب دے محدود مفہوم وچ ارتقاد دے طور تے گھن سکدوں۔ لیکن تخلیقی اظہار

وے حوالے نال جو تھوڑا فکار پہلے ہاتے وہ افکار بعد وچ آندے۔ ایہہ طے کرن مشکل ہے۔ میں تہذیبے آتے واضح کرڈی یاں میں ادبی اقدار دی عالمگریت دا قال کڈا ہیں نہیں رہیا۔ (ایس وجہ توں ہی میکوں یہ گل نال اختلاف ہا) حسن دا تصور ہر خطے وچ آپنا ہوندے۔ شیت بک زبان دا لے بی زبان دے شعرو وچ خیال دے حسن کنوں ہاں لطف اندوز تھی سکن لیکن زبان دے حسن کنوں صرف اونکوں پولن آلا فیض یا ب تھسی۔ ایزوں میں موضوع بحث دی مناسبت دا تعلق قاری دی تعلیمی پروردش نال اے۔ سرائیکن دیسیب دا دی امر کی اندھر میزم دے بارے لکھیے ہوئے ناول اگوں خود کوں اپنی محسوس کریں۔ اب وانشوریں سائنس کوں اقدار دے نالیع من گھدے تے اوب نال اپنی علاقائی اقدار دے اندر Operate کریں۔ علاقائی اقدار توں بالاتر اعلیٰ ادب یا اعلیٰ شاعری وابہد ہے۔ جیرہا کچھ شاعریں کوں لاثق ریے۔

سوال ۱۶۔ ادب کیا ہے؟ کیا ادب دا خارجی حقیقت نال تعلق لازمی ہے؟

جواب۔ میں اپنے طور تے ادب دی تعریف ایس کر سکداں۔ جو اوبک اپنی تحریر ہوندی ہے۔ حیکوں فنی رتبہ یا قدر حاصل ہوندی ہے۔ ادب وچ شاعری، افسانہ، ناول، ڈرامہ، انسائی، سفر نام دتے خاکنگاری آسکدیں۔ میڈے نے زدیک کہیں دی ادبی تخلیق دا ہر حال معروضی حقیقت نال تعلق ہوندے۔ اگرچہ اوہ ہوں واضح شکل وچ نظر نہ پیا اندھا ہوئے۔ ادبی تحریر دا تعلق چونکہ انسان دے داخلی احساسات اتے جذبات نال کجھ یا ویدے۔ میڈے نے زدیک نقاد دا کم ایہہ ہے جو اوب دا تعلق معروض نال نہ رکھن ڈیوے۔ لیکن انسان دے داخلی احساسات اتے جذبات بہر کوں دی متأثر تھیں۔ ات واسطے ادب وچ خارج دے اثرات موجود رہندن۔ داخلی احساسات عام طور تے کہیں تخلیق وچ اوں ویلهے وہ اندن جیرہ ھلک کوئی فن پارہ عالمی شکل اختیار کر گھندے۔ اقتوں ایسیں کجھنا چاہیدا جو اول فن پارے دا خارج نال کوئی تعلق کوئی۔ کیوں جو تمام علامات دی خارج دی نمائندگی کریں۔ مثلاً رات، سوریہ، بھوپلی، کھنچ وغیرہ وغیرہ۔ ات واسطے ادب دا ہر حال وچ کہیں مضبوط یا کمزور شکل وچ خارج نال تعلق موجود رہندے۔ لیکن کوئی اسخا فارمولائیں تشکیل ڈتا دیج سگد اچکیر ہے، اتفع کیر ہے خیال دا سبب ہن۔ بک معروف صورجہاں است ونجہاں والیں

ہاں کنوں کہیں بچا۔ ایہ پتھنگ بناؤن تے کتنے سالکن۔ اول جواب ڈتا۔ سوت و نجاح سال۔ ایندہ امطلب اسے ایہ واضح کوئی کیر ہے رنگ تے کیر ہی لائیں دے چھوں کیر ہوا اقما۔ سوال ۲۔ ادب دی تخلیل نفسی داطری قدر کیا ہے۔ اتنے ایندہ اہمیت کیا ہے؟

جواب۔ تخلیل نفسی تقدیم، مطالعے دا ہبک انجما طریقہ ہے۔ جیکنوں پبلے سکنڈ فرائید اتنے بعد وچ کئی ماہرین نفسیات (لاکاں وغیرہ) نے متن دی شرح و اسٹے استعمال کیتے۔ ادب دی تخلیل نفسی وچ کہیں افسانے یا ناول دے کر دارا نفسیاتی تجزیہ ہبک کیس ٹنڈی دے طور تے کھیا ویدے۔ ایندہی مشق فرائید، لیونارڈوڈا اوچی دی پتھنگ مونالیزا دے بارے لکھتے کہتے۔ اقہاں میکوں رو لاں بارہدا ہبک قول یا دآندا پئے۔ اوہبے جسمانی سرت اتنے متن کوں پڑھن دی مسرت آپت وچ جڑیاں ہویاں ہوندے۔ ایندہی صورت ایہ ہے جو کلینکل سائیکلو تھراپی و اگنوں کہیں تحریر وچ خواہشات (جنہی خواہش سمیت) الیہ تجزیہ، غیر شوری تقدیم، کوئی خواب وغیرہ دریافت کرتے مصنف دی ذات کوں کجھیا وہنجے۔ (اتے فرائید نے کئی ادبی تحریریں دا تجزیہ ایں طور تے کیتے) میڈے سے خیال وچ ادب دی تخلیل نفسی ادب دے تجزیہ داطریقی کاراے۔ کیوں جو کہیں دی تخلیل نفسی داعمل ہبک وسیع دیاں خواہشات اتنے خواب پوشیدہ ہوندے۔ میڈے سے زد دیک تخلیل نفسی داعمل ہبک وسیع مفہوم رکھدے۔ لیکن بہوں سارے لکھاریں ایکوں فرائیدین نظر نظر تاکیں مدد و درکھیے۔ جیہدی وجہ کتوں ”شرقا“ تھادا ایں پائے نہیں انہیے۔ تخلیل نفسی کوں اگر دسیع تر مفہوم وچ استعمال کیتا وہجے تاں جنس دے علاوہ ادب وچ لکھاریں دے بہوں سارے خواب اتنے خواہشات دریافت تھیں مکن۔ اتنے نہ صرف اس ان پارے دے معنی کوں بہتر سمجھ گوں بلکہ مصنف دیاں لکھیاں ہویاں خواہشان وی دریافت کر سکدوں اتنے اس طور اسما۔ اتنے کئی خفیہ راز وی افشاء تھوں۔ عموماً ہبک فن پارے دی تخلیل نفسی کر ریندیں ہوئیں اوندے تخلیق کاروی خصیت کوں سامنے رکھیا ویدے۔ لیکن میں تقدیم وچ نواں رو یہ اختیار کیتے میں فن پارے دے تخلیل نفسی کر ریندیں ہوئیں اوندے مصنف کوں پس پر دہ رکھدا۔

سوال ۱۸۔ کیا حسن جنس دی تخلیق ہے؟ حسن اصل وچ کیا ہے؟ اتنے ایندہ ادب نال کیا تعلق ہے؟

جواب۔ حسن کیس چیز دی ظاہری صورت یا اعضا دی اوصفت ہے۔ جیہی اول چیز کوں قابل قول

بندیدی ہے۔ اتنے انسانی احساسات خصوصاً نظر کوں خوشنگوار لگدی ہے۔ فرائیڈی مکتب فلکوچ حسن کوں جس دی تخلیق سمجھیا ویندے۔ ایہ بک محدود نظر یہ ہے۔ لیکن میڈے سے خیال وچ ایندا تعلق انسان وچ اور اک دی اول صلاحیت نال ہے۔ جیرھا جمالیات دے شعور نال وابستہ ہے۔ تاہم ایندا نہ صرف اوب نال گہرا اعلق ہے بلکہ ہر قسم دے آرٹ نال وی ایندا تعلق ہے۔ بلکہ ایہ آرٹ دی بنیاد بندید ہے۔ کہیں چیز دا حسن چونکہ انسان دے احساسات کوں خوشنگوار لگدی ہے اتنے اوندے وچ سرست دا سبب بندے اتنے اسٹے ادب دا کوئی فن پارہ جیرھا انسان دے جذبات تے احساسات کوں بیدار کرتے سرست دا سبب بندے اوندے اوندہا حسن ہوندے۔ تاہم حسن دا قطعاً کوئی معروضی یا موضوعی معیار مقرر نہیں کیجاوئی سکدا۔ جو زف نال دا قول ہے جو حسن دا کوئی معیار کئے تی۔ بلکہ تر کہیں دا آپنا معیار ہے۔ ایندے ٹال ملہے جلدے خیالات بر طالوں کی لکھاری تے مفکر جاذب ایڈورڈ مورو دے ہن جیرھا حسن دے وجود انظر یہ دا مسئلہ اے۔ مور دا خیال اے حسن خیر و نگوں نا قابل تعریف شیئے ہے۔ جیرھی بھوں سادہ اے۔ انسان وچ یہ صلاحیت (جیکوں اوندہا آہدے) رکھی گئی اے۔ جیرھی انسان کوں حسن دی شناخت تے اوندی *Appreciation* دے قابل بندیدی اے۔ میڈا خیال اے ایس ”وجдан“ دی تخلیک ہر انسان دی آمنی آہنی شفاقت وچ تھیںدی اے۔ اسماں حسن کوں انسان وچ دی ڈی کیہے سکدے دی تے نظرت وچ دی۔ گوریں اتنے کالیں وچ حسن دے آپنے آپنے معیار ہوندے۔ بلاشبادب دا جو ہر لسانی اے۔ ایندے حسن نال قائم رہنے دے تے بقا پیندے۔ لیکن ادب وچ حسن دا معیار وی ہر قاری دے اپنے اپنے معیار دے مطابق ہوندے۔ اتنے اسٹے انہیں دے ادبی ذوق وچ فرق نظر دے۔ جس کہ انسانی جبلت اے تے اٹل حقیقت اے۔ جس اتنے ادب داوی بہر حال آپنا اعلق ہے۔ اتنے ایندے وچ دی حسن کوں ہر کوئی حیثیت ہوندی ہے۔

سوال ۱۹۔ جمالیات دا مطالعہ تاں ادیب کیتے مفید تھی سکدے۔ کیا فلسفہ زبان دا مطالعہ دی یہ ادیب کیتے مفید تھی سکدے؟

جواب۔ یہ ادیب دے اظہار دا ذریعہ زبان ہوندی ہے۔ اتنے اسٹے زبان تے قدرت حاصل کرن یہ ادیب دا سلطے ضروری ہے۔ تلفظ زبان آنوں دی واقفیت دی ادیب دے کم

آسکدی ہے۔ افلاطون نے اپنے ہب مقامے وچ ایں سلسلے وچ بعض بنیادی مسائل بیان کیتیں۔ جیسے زبان کنوں پیدا تھیں اور تو زے جو لفظ تے معنی داعل رضا کاران ہے۔ لیکن ایندے بعد ایہ کچھ مشکل ہے جو ہب انسان لفظ داعل اتے سمجھ کوئی حاصل کر سکدے۔ فلسفہ زبان کوں ترے حصیں وچ تقسیم کیا وندے۔

1- semantic

2- Theory of reference

3- Pragmatics

فلسفہ زبان وچ زیادہ تر بحث آون والے Semantics دے مسائل ہن۔ ایندے وچ لفظ تے معنی دے تعلق دی وضاحت کیتی ویدی اے۔ ہر لفظ مخصوص معنی کوئی پیدا کر سکدے؟ اور ہیں کیتے نظر یہ معنی دیاں مباحثہ باہم تھی سکدے۔ اول لفظ تے معنی دے رشتے کوں سمجھ تے نویں نویں تجربات کر سکدے۔ جیوں لوئی بورضیں دی مثال اسماںے اگوں اے۔ theory of reference زبان تے حقیقت دے درمیان تعلق کوں واضح کر سکدے۔ ایں دے بارے امر کی فلسفی ۱ کر پکے۔ دیں لکھتیں دی اپنی اہمیت اے۔ جنکر سماںے ادیب ایندا مطالعہ کرن ہیاں انھیں دالانی شعور بہتر تھی سکدے۔ Pragmatics دا موضوع زبان دا عملی استعمال اے۔ ایندی بنیاد جے۔ ایں۔ آئن رکھی ہی۔ زبان صرف حقیقت کوں بیان نہیں کر سکدے بلکہ ایندے ذریعے اسال کم دی کیتے ہوں ضروری اے۔ اپاں مغرب دے ادیب دی فلسفہ زبان دے مطالعہ دی اہمیت کوں پوری طرح واقف کوئی۔ زبان ہوں سارے خیالات کوں بہتر طور تے بیان نہیں کر سکدے۔ مثلاً انھیں کوں ڈیکھنی تے زبان دے ذریعے بیان کرن ہوں وچ بھوں فرق اے۔ بلکہ بعض اوقات زبان گمراہ کر سکدی ہے۔ اگر چاہیے خطرہ ہر جاہ تے پاتا وندے۔ لیکن خاص طور تے کہیں متن وچ اتے عام طور تے عالم ان تھریں وچ۔ کوئی جو بعض اوقات اوندیاں درست وضاحتیں دی بجاے غلط تے کوڑیاں تعبیر اس سامنے آندن۔ خصوصاً تمثیلات دے سلسلے وچ فلسفہ زبان تے بھوں سارے وہ دے وہ دے فلسفیں کم کیتے۔ جیندے وچ زبان

دے ہوں سارے پہلو اساؤ می سامنے اندن۔ اتے ایہ بک ادیب واسطے مفید تھی سگدن۔ انہیں فلسفیں و چوں افلاطون، جان لاک، فریگے، نیشنے، برٹھر مل، وکن شائن، کوئیں، چوں ملکی اتے سوول کر کے قابل ذکر ہیں۔ میڈے نے خیال وچ ہر پڑھے لکھے اعلیٰ ادیب کوں خصوصی طور تے وٹ گن شائن، آشن، اتے چوں ملکی کوں ضرور پڑھنا چاہیدا ہے۔ چوں ملکی دے لسانی نظریات ادب وچ Minimalism دے نظر یے کوں مقبول بنائے۔

سوال ۲۔ کیا ادیب صرف دنیا کوں متاثر تھیں ہے یا ڈو وچھے علوم فنوں وی اوکوں متاثر کریں گے۔ ادب و فن (موسیقی، مصوری) دے درمیان ڈائیلاگ ادب کیجئے مفید تھی سگدے ہے؟

جواب۔ بلاشبہ ادیب دنیا یا ڈو وچھے لفظیں وچ معمروضی حالات کوں متاثر تھیں ہے بلکہ حقیقت ایہ ہے۔ جو ایہ معمروضی حالات اوندے وچ لکھن دی تحریک پیدا کریں گے۔ اتے کوئی معمروضی صورت حال یا واقعہ اوندے یہ تحقیقی صلاحیتیں نال رل تے کہیں وی فن پارے دی شکل وچ اساؤ می سامنے اندے۔ میڈے اخیال ہے جو ڈو وچھے علوم دامطالعہ یا اوندے نال تعلق کہیں وی فکار وی تحقیقات کوں بہتر مقام ڈیوں وچ مفید تھی سگدے۔ اتے بعض اوقات اسکوں وڈے شاعریں وچ ایندے اثرات نظر انداز۔ اب دے دور وچ اشووال اتے ممتاز حیدر ڈاہر دی شاعری وچ انھیں دی دسعت مطالعہ اتے ڈو وچھے علوم نال واسطہ صاف نظر انداز۔ جیہتا کمیں مصوری وغیرہ دا ادب نال تعلق ہے تاں میڈے اخیال ہے جو ایہ سب فائی آرٹس ہن تے بک پے نال جڑے ہوئے ہیں۔ اتے انھیں سب دا source of inspiration کوئی تھی ہے۔ لیکن اظہار دا سیلہ مختلف ہے۔ اتے واسطہ آرٹس دا چھا ذوق رکھن والا بک ادیب مصوری وغیرہ کوں تحریک کھن سگدے۔ اتے اینویں بک مصور کہیں شاعر یا افسانہ نگار وی کہیں تحقیق کوں تحریک کھن سگدے۔ ماخی وچ ایندیاں کئی مثالاں موجود ہن جو اعلیٰ مصوریں ہوں سارے شعریں کوں آئئیں پہنچ دا موضوع بنائے۔ جیویں عبدالرحمن چھنائی نے غالب دے شعر دے شعریں دیاں تصویریں بنا ڈیئن۔ فارسی ادب دے وڈے شاعریں کوں مصور کیا گئے۔ فردوی دا شاہنامہ یا قاعده مصوری دی صورت وچ جملدے۔ جیہتا کمیں شاعری تے موسیقی وی چالھے ہے۔ انھیں دا تعلق لازم لزدوم ہے۔ اتے کوئی گلوگار شاعری دے بغیر اپنے فن دامظاہرہ نہیں کر سکے۔

سگد۔ اتنے رائگیں یا خالص موسیقی، اتعلق وی ماتریں نال ہے۔ جس ہے شاعری واسطے بنیادی وزن دا کم ڈیند۔ اتنے ایں طور ایک بے نال جڑے ہوئے ہن۔ میڈا اخیال ہے جو ادب یعنی مصوری، موسیقی اتنے شاعری دے درمیان کہیں نہ کہیں شکل وچ ڈائیلگ بہر حال جاری رہندے۔

سوال ۲۱۔ کیا تصوف سرا یکی ادب دا جوہر ہے؟

جواب۔ میڈا اخیں خیال جو تصوف سرا یکی ادب دا جوہر ہے۔ ایہ شاعری کنوں ہٹ تے نشووچ گھٹ نظر اندازے۔ ماضی دی مرثیہ نما شاعری اتنے نشووچ ایندا اثر ہوون دے برابر ہے بلکہ اتحاد مرثیہ دی مقبولیت سرا یکی وسیب دے اپنے ڈیکھیں داعلماں ایھمار ہے۔ کہیں ادب دا موضوع اپنے سماجی حالات دے مطابق ہوندے۔ اتنے ہر دور وچ آپنا ہوندے۔ ستار ھویں صدی کنوں دی یویں صدی تائیں سندھی، سرا یکی اتنے پنجابی شاعری بلاشبہ جزوی طور تے تصوف نال وابستہ رہی ہے۔ اول اینکوں آپنا موضوع بنائے۔ حالانکہ ایں کنوں ہٹ تے رومانی شاعری دی تھیہنڈی پی ہی ہی۔ مگر صوفیاء دی مقبولیت دی وجہ کنوں تصوف دا اثر نثار تھیا۔ ایں کنوں پہلے سرا یکی شاعری دا موضوع عوایی مراج دی نہائندگی ہی۔ جیسی لوک گھنیں وچ نظر اندازی ہے۔ ول ایہ مشوی دے دور وچ اپنے مخصوص انداز نال ظاہر تھے۔ اگر تصوف سرا یکی شاعری دا جوہر ہوندا تاں غیر صوفیانہ شاعری ڈوہرے اتنے ہوئی کڈا ہیں عوام وچ مقبول تھیہنڈے۔ اتنے نہ مرثیہ کوں مقبولیت مل دی۔ ابج دے دور وچ سرا یکی ادب (شاعری تے نثر) وچ تصوف داعصر ہوں گھٹ ہے۔ سوائے ایندے جو کچھ مخصوص شاعر اپنے مخصوص غادرات دے تھت ایندا احیاء کرن دی کوشش کریندے ہیں۔ جیڈاں جو مجموعی سرا یکی ادب دا موضوع تصوف کئے فی۔ ابج کل قوم پرست اتنے ترقی پسند شاعری دار جان عام ہے۔ جیہندا مقصد اپنی دھرتی نال محبت اتنے جبر کنوں عوام دی نجات ہے۔ خوجہ فرید دی شاعری وچ وی ایہ اثرات نمایاں شکل وچ اندازے پئے ہن۔ خوجہ فرید دی شاعری دا جوہر تصوف ہا۔ یا اپنی روایات، دھرتی تے ثقافت نال ہا۔ ایندا فیضہ میں اپنے تحریریں وچ کرن دی کوشش کئی تھی۔ ات واسطے میں آکھ سگد اں جو مجموعی طور تے سرا یکی ادب دا

جو ہر تصوف ہرگز نہیں رہیا۔ تصوف اپنی مخصوص سریت پسندی دے جو اے نال ظاہر
حصینہ دے جیرا مخصوص حالات وچ سامنے آندے۔ اتے جموئی انسانی جذبہ نال ایندا
جزوی تعلق ہوندے۔ ایندے علاوہ ماضی وچ ایہ شعر آکھن دا ہک پسندیدہ موضوع
رسیے۔ جیوں جو قول ہے تصوف برائے شعر گفتہ خوب است۔ لیکن اج جدید سائنس تے
میکنالوجی حالات بدل ڈتن۔ اج دے تقاضے ہے ان تے معاصر فلسفیں تصوف دا بعد
لطینی نظام کوں کا ذب ثابت کیتے۔

سوال ۲۲۔ کیا ما بعد جدیدیت، جدیدیت دار عمل ہے۔ کیا عقلیت، سائنس اتے دلیل کوں
مستقل طورتے مسترد کرن انسانی تہذیب کوں راں آؤں۔

جواب۔ ماضی وچ انسان سائنسی تے عقلی فتوحات بارے پر امید ہا۔ اوس سوچ گھدا ہا۔
جو من اسال اپنے سارے مسائل حل کر گھومن گراوندی ایہ امید پوری نہ تھی۔ اتے ڈھمکی
علمی جنگ تال سارے انسانی خواب بھن سئیے۔ ایں صورت وچ انسان نے دل سوچا۔
جدیدیت دا جیرا ٹکری تے سائنسی جبرا۔ اوس نے جیرا معاشری اتے شفافی نظام ترتیب
ڈتا اوندیاں وی خامیاں سامنے آیاں۔ اتے اس طبق ما بعد جدیدیت انہیں خامیں یا خلاء کوں
پر کرن دی کہ صورت ہے۔ مثلاً پوری دنیا تے کہ سمسار اون وی کوش کئی گئی۔ جیرا گھی
ممکن نہ ہئی۔ جھوٹی زبانیں اتے کچھر زکوں ماریا گیا۔ حالانکہ ہزاراں سالاں کوں انسان
اپنے پھر اپنے روایات وچ حیاتی گزیریدا آیا۔ اتے اپنے اپنے زبانیں نال جیوند ارہیا۔
ایندے علاوہ مقامی طریقے نال علاج معالج تھیں ایا کوئی ایلو پیچک نہیں ضروری تھا۔

وقت دی تہذیب نال مہما یا نیں وچوں کچھوں وکھوں دی جیوندے تھی آؤں۔ لیکن ایہ صورت حال وی چنگی
تھی ہے۔ جو کچھوٹے کچھوٹے یا یا ٹکری، کچھر ز، روایات اتے زبانیں کوں جیوند احق میلے۔
جیرا ما بعد جدیدیت دا نسل انسانی واسطے کارنامہ ہے۔ ایزوں بھوی سارے آباد کاریں
دے اتحصالی حریبے وی مظلوم قومیں تے ظاہر تھیں۔ جو کوئی انہیں دے مقادے ناں تے
انہیں کوں ٹھیا گئے۔ میڈے خیال وچ مستقبل وچ گزیریدا تے سال تیری ٹیوز (یا یے) نال
نال جیوندے رہسن۔ اتے ایہہ ہر زبان، روایات، ٹکر اتے شافت کوں زندہ رکھن دن گالھ
ہوئی۔ میڈے خیال وچ دلیل کوں خدا حافظ آکھن ہک انتہا پسند انکھتہ نظر ہے۔ شاید اس

واسطے جو من غلقوں ہیم ماس اچ وی کجھ "مہابیانے" دے قائم رہن تے ایمان رکھدے۔ سوال ۲۳۔ کجھ لکھاریں دا خیال ہے۔ تو تقدیم کب "سندھ" تریت و اگوں ہے۔ جیسی خود بال نہیں جن سگدی۔ صرف اپنی دا کم کریندی ہے۔

جواب۔ تساں کہیں وجہ کنوں تاں گھدے بغیر جیر ہے لکھاری دا ذکر کیتے اخود بک چنگا تخلیقی اوبی نقاو ہے۔ میں ایس سوال دے جواب وچ خود تھا کوں اوندا ای حوالہ ڈیندا پیاں۔ جو خود اوندی تقدیم دی کتاب وی کتاب اچ کل وچ سامنے آئی ہے۔ ماضی وچ کجھ لکھاری ایونیں بھجھے ہن۔ لیکن اچ دی دنیا وچ اوبی نقاو ہووے یا کہیں ہے علم دا لوکوں بذات خود بک تخلیق کار بھجھیا ویندے۔ اتنے نقاو دی خیشیت ہر حال تسلیم کر گھدی۔ گئی اے۔ تخلیق دے بنیادی عناصر وچ اعلیٰ تخلیق، جذبہ اتنے زبان دی قدرت دی وجہ کنوں لفظیں دا درست انتخاب تے استعمال ہنر بھجھیا ویندے۔ اگر ای دی بک اعلیٰ تخلیق و اگوں تقدیم وچ موجود ہوون تاں او وی تخلیق دا وجہ رکھدی ہے۔ اتنے آنچھاں بے شمار مثالاں اسافہ سامنے اندیاں رہندیں۔ نقاو کوں بک عام شاعر، مصور وغیرہ دی نسبت زیادہ ڈھنی تے تخلیقی عمل وچوں لھکنا ہوندے۔ اکہیں تخلیق دی اصل صورت حال کوں جانش واسطے اوندے انہیں فی کمروریں کوں دی دریافت کریندے جیر ہیاں کہیں فن پارے وچ پاتیاں دیندے۔ نقاو بک تخلیق کار دے چکھوں ویڑوے تے اگوں وی۔ پچھلی صورت دی تقدیم آئندہ ادب یا فن پارے کوں زیادہ بہتراتے مئوہ تخلیق ڈیلوں واسطے رہنمائی دا سبب وی ہندی اے۔ انسانی زندگی دے ہزاریں سالیں دے ارتقا دے دوران انسانی صورت دی بک بہتراتے سوہنی تخلیق اختیار کریندی آئی ہے۔ تقدیم، ادب دی تخلیق وچ ارتقا دا بینادی عصر ہے۔ جیر ہا پہلے کنوں زیادہ سوہنچا جاون وائے بال دا سبب بندے۔ کیوں جو انسانی تخلیق دے ارتقا وچ انسانی خواہش اتنے شعور دا وی بک دخل ہے۔ جیر ہا پچھلے تجربے یا علم نال بدل دے اتنے مستقبل دے بک اسنجھا مشکل تخلیقی عمل ہے۔ جیر ہا پچھلے تجربے یا علم نال بدل دے اتنے مستقبل دے حالات وچ نویں اوبی پچھر سامنے اندن۔ ایہہ بک محنت طلب اتنے شعور دی عمل ہے۔ جیر ہا کہیں وی ہے تخلیقی عمل کنوں زیادہ چیزیدہ، مشکل اتنے گھرا ہوندے۔ جذبہ اس جو بھوں سارا خالص تخلیقی عمل اوندے مقابل نہ تھا سطحی ہوندے۔ تاہم ہر تقدیمی عمل ایس مقام تے نہیں

ہوندا۔ جیوں جو ہر تخلیق عمل اپنے تعلقی جو ہر نال سامنے نہیں آتا۔ تقدیم کوں بانجھ تریت قرار ڈیوٹ مک پر اٹے آتے غیر منصفانہ روایہ دے علاوہ بیا کچھ نہیں۔ البتہ میڈے سے نزدیک تقدیم کب تخلیق کار واسطے کوڑا اگھت ہے۔ جیرھا حالی تائیں پوری طرح نگلیند نہیں پیا۔ حالانکہ نسل انسانی دا پورا علمی، اوپی اتنے فنی ارتقا تقدیمی عمل دا مرہ ہون منت ہے۔

سوال ۲۲۔ تسان آئی ادبی تقدیم کوں کیا نال ڈیند و؟

جواب۔ ماضی وچ رائج تاثراتی تقدیم دا خاتمہ تھی گئے۔ میں ایکوں بک قسم دی تقدیم دی موت قرار ڈیند اال۔ ایندے بعد تقدیم دا نوں اندراز سامنے آئے جیکوں معاصر یا پوسٹ سٹرپ کچھ تقدیم آکھیا ونج سکدے۔ جیکیں ماضی دی اندراز تقدیم دا خاتمہ کر دتے۔ ہن پوسٹ مادرن رویے دے حوالے نال ڈھاوا نئے تال نقاد دی بک اندراز وچ موت واقع تھی ہے۔ ہن نقاد کوئی judgement نہیں ڈیند ادا آئی رائے ڈیندے جیکیں کوں تاری اختلاف کر سکدے۔ ہن نقاد دا فیصلہ آخری نہیں ہوندا۔ میں ایں گالھتے یقین رکھداں۔ ات داسطے اپنے کہیں تقدیمی فیصلے کوں آخری قرار نہیں ڈیند اال۔ اوس کوں مختلف رائے دی کچھ دینج سکدی اے۔ ات داسطے میں آئی تقدیم کوں پوسٹ ریڈیکل تقدیم ابدال۔ جیندے وچ نقاد دا فیصلہ تھتی نہیں ہوندا۔

سوال ۲۵۔ ہبڑے نزدیک شاعری دی زبان بھجی ہوئی چاہیدی اے۔

جواب۔ شاعری دی زبان غیر منطقی، غیر استدالی، اتنے بک حد تاکیں گراہ کن ہوندی اے۔ ایہ واقعات دے خلاف ہوندی ہے۔ کہیں مظفر دی نقشہ کشی ہوں رومانوی ہوندی ہے۔ مگر حقیقت وچ او مظفر اونوں نہیں ہوندا۔ خوب فرید دی شاعری وچ روای دا منتظر پاٹ و بھار ہے۔ لیکن روای حقیقت پاٹ و بھار نہیں۔ ایہ بک غیر حقیقی، رومانوی اتنے فرضی زبان دا نتیجہ ہوندے۔ لیکن ایہ مبالغہ آرائی تخلیق وچ حسن پیدا کریڈی ہے۔ ات داسطے ابھی مبالغہ آرائی دا شاعری وچ آپنا جواز موجود ہے شاعری دی آئی منطق تے آپنا استدال ہوندے۔ جیرھا انسان دے جذبات کوں متاثر کریڈے ساتے انسان وچ سرست دا احساس پیدا کریڈے۔ ایہ شاعری دی زبان دا حاصل ہے تے اونا جواز ہے۔ شاعری دی آئی منطق ہے۔ ات داسطے اونکوں عقلی اتنے خالص منطق تے نہیں پر کھانا چاہیدا۔ بلکہ شاعر اوندہ زبان دا شعور حاصل کرتے اون

کنوں لطف اندوں ہونا چاہیدا ہے۔ حیدرے وچ صدیں دی انسانی بصیرت دی موجود ہوندی۔ ات داسطے شاعری دی غیر مطہقی زبان آپنا جواز آپ ہوندی ہے۔
سوال ۲۶۔ تہاڑے نزدیک کلپر دی کیا اہمیت ہے۔

جواب۔ اج پوٹ ماڈرن دور وچ کلپر کوں نیادی حیثیت ہے۔ اتے ماننی دے ماڈرن عہد وچ کلپر دی اہمیت کوں نظر انداز کیتا گیا ہے۔ حقیقت ایہ ہے جو انسان اتے قویتاں آپنے آپنے کلپر وچ حیاتی گز ریندن تے شاخت پیندن، لیکن کلپر کوں جامد شے نہیں۔ سماں اتے ذرائع پیداوار دی تبدیلی نال کلپر وچ دی تبدیلی اندی رہندی ہے۔ ایہ سماجی ارتقاء دا ہک حصہ ہے۔ بعض لوک ایندے وچ رکاوٹ بندن۔ مگر تاریخی جراں میں مراحت کوں تزویڈ ہندے۔ میڈے نزدیک کلپر تبدیلی ہک ثابت عمل ہے۔ تے ایکوں قول کرنا چاہیدا ہے۔ اگر چاہیے کہیں حد تک پیچیدہ ضرور ہے۔ کہیں بے کلپر دے اثرات قول کریں یہیں ہوئیں آہنی تو میں شاخت قائم رکھنی چاہیدی ہے۔ حیدرے وچ آہنی زبان اتے آپیاں ثابت روایات شامل ہن۔ میڈے نزدیک کلپر انسانی تاریخ اور انسانی حیاتی وچ نیادی حیثیت رکھدی ہے۔
سوال ۲۷۔ کیا اس ایں گالھ تے یقین رکھدے جو تخلیق کاردا اسلوب آپنا ہوندے۔ کیا ایندا تخلیق عمل نال دی کوئی تعلق ہوندے۔

جواب۔ ایہ قول اگر چہ ہوں پر لانا ہے مگر ایندے وچ سچائی موجود ہے۔ جو انسان کہیں حد تک میں ضرور سماجی جانور ہے۔ اتے ایہ سماج طبقاتی ہے طبقاتی تفریق ہر دور وچ ہر جاہ تے انسانی فکر اتے خیالات تے اڑکر ہندی رہی ہے۔ اگر چہ تخلیق داعل انسانی دماغ دے ہک انجھے حصہ نال تعلق رکھدے حیدر اعلیٰ عقل تے دل نالے حصے دے تبادل موجود ہے۔ لیکن اس وجدانی عمل داعل کہیں مادوں افطرت تو تکی دی بجائے بیر و فی اثرات دے نتیجے وچ ترتیب پیندے۔ لیکن ایندے باوجود شعوری نظم و ضبط دلخواج دی رہندے۔ ات داسطے ہر تخلیق کہیں نہ کہیں حوالے نال آپنے۔ دی حد تک میں معروضی حالات نال جڑی ہوئی ہوندی ہے۔ حیدرے وچ زبان دا آپنا سلسلہ معنی پیدا کر ہندے۔ ات داسطے تخلیقی اظہار آپنا اسلوب دی نال گھن اندی ہے۔ ابوجہ ہے جو ہر فطری تخلیق کاردا اسلوب تے اظہار و بیان دی آپنا مخصوص ہوندے جیز حاوندی شاخت بندے۔

سوال۔ ۲۸۔ کیا تاں آپنے کتابیں دی تفہیم کنوں مطمئن ہو۔

جواب۔ میڈا خیال ہے شاید کوئی لکھاری یا فکار اپنے تخلیقات دی تفہیم کنوں مطمئن ہووے۔ تخلیق عمل جیہدے وچ اوبی تقدید دی اندری ہے۔ کافی مجیدہ ہوندے۔ ایندے اتنے اکثر قارئین دی رسائی نہیں ہوندی۔ میں سچھداں جو میڈی کتاب ”سرائیکی زبان اتنے لسانیات“ دی پوری طرح پذیرائی نہیں تھی۔ حالانکہ لسانیات دے حوالے نال ایندے مابعد جدید یست نقطہ نظر پہلی دفعہ سرائیکی زبان وچ پیش کیجا گئے۔ اسنوں مختلف کتابیں جنہیں وچ حلازوڑے، شمارے، لیکھے اتنے سرائیکی ادب وچ مختصر دا پنڈھ ہے۔ تے کئی کئی مضامین اپنی تفہیم کنوں محروم رہیں۔ ایہ زبان دا مسئلہ نہ ہا۔ بلکہ جدید فکر تے خیالات دی گالھ ہے۔ جیرھی حالی سرائیکی وچ مکالے دی بنیاد نہیں تھی۔ ایندے علاوہ تقدیدے مختلف مکاتب دے حوالے نال گالھ عام قاری تاکیں رسائی نہیں پاتی۔ تاہم میڈا خیال ہے۔ میڈے خیالات تینیں پکڑتے ہیں سرائیکی قاری کوں رسائی تھی ولی۔

سوال۔ ۲۹۔ کیا سب کچھ لکھن دی آزادی ہے۔ یا کچھ پابندیاں ہوونیاں چاہیدیاں ہن۔

جواب۔ میڈے خیال وچ ہر فنکار کوں اپنے خیال دے اظہار دی آزادی ہوونی چاہیدی ہے۔ میڈے خیال وچ تساڑے ذہن وچ ”کورے دی پیشگ اور میکن آف دی ولڈ“ آسکدی ہے۔ البتہ اپنے اظہار دی آزادی و پلھے فن دے جیرھے اپنے تخلیق دے حوالے نال تقاضے ہن۔ اوپورے کرنے چاہیدے ہن۔ فن تے پابندی دا مسئلہ کچھ حکر انیں اتنے کچھ مخصوص طبقے جیہدے وچ کچھ مذہبی حلقة شامل ہن۔ دی طرفوں تقاضا کیجا ویدے۔ اگر اظہار تے پابندی ہوئی تاں انسانی فکر دے ارتقا دارستہ رُک دیں جیرھا خطرناک ہوئی۔

سوال۔ ۳۰۔ کیا ادب دا کوئی علمی فاسیدہ تھیہ ہے۔

جواب۔ پہلی گالھ تاں ایہہ ہے جو ادب انسان کوں سرت نال مالا مال کریںدے اتنے نہ نویں بصیرت ڈیندے۔ جیہدے نال انسان دے علم وچ اضافہ تھیہ ہے۔ ایندے علاوہ او کھارسک دا ذریعہ ہوندے۔ انسان دے ذہنی بوجھیا دباؤ کوں پلاک کریںدے۔ اتنے کب قسم دی تکمین فراہم کریںدے۔ کوئی دی اوبی تخلیق لکھاری دے کہیں تجربے یا مشاہدے دا نتیجہ ہوندی ہے۔ جیرھی بالآخر انسانی علمی اتنے تجربے دے ذخیرے وچ اضافہ کریںدی

ہے۔ میٹہ اخیال اے۔ ای جو اے نال وی ادب انسان دے علم وچ اضافہ کریں گے۔

سوال ۳۔ جدید سرائیکی شاعری دانوال دو دیکھ رہا ہے۔ یا یہہ باقاعدہ طورتے کھوں شروع تھی ہے۔ جواب۔ جدید یا نویں سرائیکی شاعری دا زریں عہد 1980ء کنوں 1990ء تا کیں دا عہد ہے۔ ایں عہد وچ سرائیکی غزل، نظم وچ نویں خیالات اتے فی جو اے نال نویاں تبدیلیاں آئیں ایں عہد دا سب کنوں اہم شاعر ممتاز حیدر ڈاہر اتے اوندی کتاب ”سکھول وچ سندھ“ ہی جیسی 1981ء وچ تھی ہے۔ عام طورتے تویں غزل تے نویں نظم دامنڈھ ممتاز ڈاہر کنوں ہے۔ اگرچہ غزل وچ بکھر دھندا ہیں اقبال ساکڑی، قیس فریدی کھنکھیں کھنکھیں سرو رکھ پلائی اوندا پیش رہے سائیں سلسلے وچ ممتاز حیدر ڈاہر دی کتاب ”اندھارے دی رات“ خاصی اہم ہے۔ رفتہ عباس ایں سلسلے وچ ڈوچھا اہم ناں اہم ہے۔ 1984ء وچ اوندی کتاب ”پڑھیاں آئے پھل“ آئی۔ تاں اول سرائیکی غزل دانہ صرف مزانج بدل پڑتا۔ بلکہ موضوعات دی بدل ڈلتے۔ غزل وچ بلاشبہ اوپکھنلاجی تبدیلی ہی۔ جنیں سرائیکی وچ غزل دے شاعریں دامنہ بند کر دتا۔ 1986ء وچ عاشق بزدار دی کتاب ”قیدی تخت ہو رہو دے“ وی کافی اہم ہے۔ جنیں سرائیکی وچ سیاسی فکر وچ انقلاب برپا کیتا۔ اتے جر تے نا انصافی دے خلاف احتجاج وی علامت ہی۔ 1989ء وچ اشوال دی کتاب ”چھپڑ و تھنڈہ مری“ سرائیکی شاعری کوں رنگ ڈھنگ ڈلتا۔ او آپنے مقامی رنگ تے مقامی موضوعات کوں اپنے اعلیٰ تخلیقی جوہر نال اتنا موڑا ندا وچ بیان کیتا۔ جو پہلے کہنی دی ایں مقام تا کیں رسانی حاصل نہ کیتی ہی۔ مقامیت اپنے نویں علامتیں اتے استواریں نال سامنے آئی جنیں سرائیکی شاعری کوں دنیادی اعلیٰ شاعری دے رہتے تے کھڑا کر دتا۔ اتے واسطے میں ایں ڈھنکے کوں سرائیکی شاعری وچ تبدیلی دا اہم ترین دوراہدال جنیں نہ صرف سرائیکی شاعری دا پرلا انداز ختم کیجا بلکہ نواں انجما اسلوب ڈنایا جسراہ سرائیکی شاعری اتے دھرتی دے مزانج دا حقیقی عکاس ہا۔ اتے بعد وچ سیال، زبیر احمد تے من غزل وچ فرید، ہیر وی تے سلیم طاہر قصراہی نے اوندھا قائم کیتے۔

سوال ۳۲۔ کیا تہاڑے نے نزدیک متن دی بکھر آزاد حیثیت ہے۔

جواب۔ حقیقی ایا لکل جیر حل کوئی متن تجھیل پا گھنندے تاں او اپنے خالق کنوں جان چھڑا گھنندے اتے آزاد حیثیت اختیار کر گھنندے۔ من تا کیں اے کجھیا و بندہا جو خالق اپنے متن وچ

اپنے خیالات بیان کریں گے اتے بعد وچ قاری اول خالق دے خیالات دریافت کرنے دی کوشش کریں گے رہنے ہن۔ لیکن حقیقت ایہ ہے اول وقت زبان دے آپنے آزاد کردار ادا قاری کوں ادراک نہ ہوندا ہا۔ حالانکہ زبان دا کپ بالکل آزاد کردار ہے۔ اوندا آپنا سشم ہے۔ جیکوں لیگ اتے پرول نال گھیا ویدے۔ اینوں لفظ (شان) دیاں وی ڈوپر تاں ہوندیں۔ جیکوں دال اتے ملول آکھیا ویدے۔ اتے انہیں دا آپت وچ کپ رشته ہوندے۔ اتے اول رشته دے ذریعے ہی لفظ اپنے تدریجی پیدا کریں گے۔ اتے ایں سلسلے وچ اوصنف دے خیالات دا بالکل پائندنیں ہوندا۔ اتے اس طے رواں بارکھ ایکوں صنف دی موت اہدے۔ میں آپنے کپ مضمون "سرائیکی متن دی روکھیلی قرات" وچ ایکوں بیان کیتے۔ اتے ایں سلسلے وچ اردو دیں پھوں ساریں نظریں دی قرات دیاں مثالاں وی ہو۔ جیہدے وچ سمندر دا بابا اتے سارا ٹکفت دیں کئی نظریں دی قرات دیاں مثالاں وی ہن۔ ایہ ہنر حقیقت زبان دے آپنے اندر دے آزاد اتے منظم سشم کوں کچھن دے بعد سامنے آئے۔ جیکوں ابتدائی طور تے فروہی ہنڑ سارے بیان کیتے۔

سوال ۳۲۔ سرائیکی وچ تساں زبان اتے ادب دے علاوہ انہیں کیرھیں کیرھیں موضوعات تے لکھئے۔

جواب۔ ادب اتے لسانیات دے علاوہ آرٹ، فون میڈیا پسندیدہ موضوعات رہیں۔ جنہیں وچ موسیقی، مصوری، محمدہ سازی اتے فلم شامل ہن۔ میں جزوی طور تے انہیں موضوعات تے لکھدار ہیاں۔ میڈی کتاب "لکھئے" وچ آرٹ بارے کپ انجھ حصہ ہے۔ ایندے وچ مصوری بارے ڈو مضمون شامل ہن۔ کپ پیئن دے مصور گویا دی معروف تصاویر بارے ہے۔ اتے ڈو جھاڑ انسی مصور پاک سودی مشہور تصویر "گورنر کا" بارے ہے۔ اینوں وادی سندھ دے قدیم آرٹ بارے کپ تفصیلی مضمون ہے۔ "وادی سندھ دا آرٹ" دے نال نال ایں کتاب وچ شامل ہے۔ جیہدے وچ "ڈاگنگ گرل" اتے "پروہت بادشاہ" بارے لکھا گئے۔ اینوں پڑھانے خان دی موسیقی بارے تفصیلی مضمون ہے۔ جیرہ سماں "پیلوں" وچ فقیرا بھگت اتے سرائیکی لوک موسیقی اتے گائیکی تے وی جھیپے۔ اتے لوہا بارے بیٹائی گئی فلم اتے کپ مضمون وی جھیپے۔